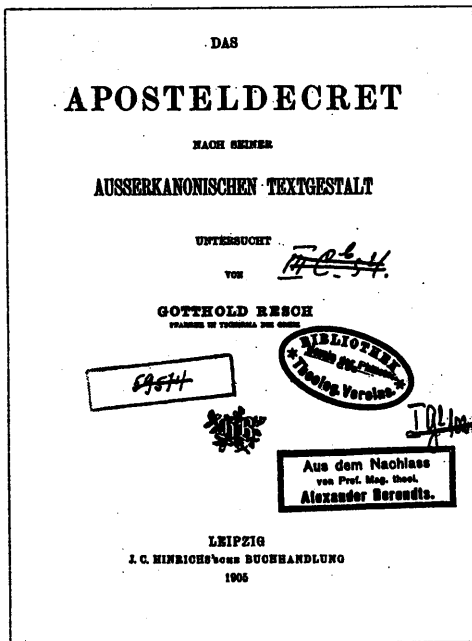

VANEM USUTEADUSLIK KIRJANDUS TAGASI ÜLIKOOLI RAAMATUKOGUS*

Silja Härm

1999. aasta sügisel tagastas Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) Usuteaduse Instituut Tartu Ülikooli Raamatukogule trükised, mis olid sattunud tema valdusesse 1940-ndatel aastatel. Tagastatud kogu sisaldab ligikaudu 3500 eksemplari enamjaolt võõrkeelset teoloogiakirjandust.

Seda kogu pakkides tekkis huvi, kuidas ja mis põhjusel need raamatud Tallinnasse rännanud olid. Kuid teekonna olulisemate punktide taastamine osutus õige raskeks. Mitu suurt lünka sai täita vaid mälestustega.

Järgnevalt on püütud tuua välja ülikooli raamatukogu teoloogilise kirjanduse saatuse üldjooni 20. sajandil.

Alates Tartu ülikooli asutamisest 1632. a. oli selles usuteaduskond. Seega oli loomulik, et 19. sajandi algul ülikooli taasavamisel rajatud raamatukogusse hangiti ka teoloogilist kirjandust, nõnda et sajandi lõpuks oli olemas arvestatav kogu. Ema-keelse ülikooli ajal tegutsesid lisaks peakogule veel usuteaduskonna seminari-raamatukogu ja ristiusu arheoloogiline kabinet (hiljem muuseum).

Seminariraamatukogu, mis asus peahoone vasaku tiiva kolmandal korrusel filosoofiateaduskonna seminariraamatukogu kõrval, ülesandeks oli pakkuda kirjandust eeskätt praktiliste harjutuste tarbeks ning kasutamiseks seminari ruumis. Säilinud inventariraamatust selgub, et 1940. aasta 31. augustil oli selles 6730 nimetust ja 8163 eksemplari raamatuid.¹ Ka ristiusu arheoloogilise kabineti juures oli raamatukogu.²

* Algselt esitatud 19.04.2000 ettekandepäeval "Ülikooli raamatuvara haruldasi kollektsioone".

¹ TÜR KHO, f. 55, nim. 3, s. 131.

² Ristiusu arheoloogiline kabinet asus Lai tänav 36 koos mitme teise põllumajandus- ja filosoofiateaduskonna asutusega (vt. Tartu / linna-uurimise toimekond. Tartu, 1927. Lk. 661).

Nõukogude Liidu okupatsiooni alguses, 1940. aasta augustis usuteaduskond suleti. Ülikooli valitsus otsustas usuteaduskonna seminari ja ristiusu arheoloogilise kabineti raamatu- ja käsikirjakogud üle anda ülikooli raamatukogule.³

Järgnevast raamatute liikumisest esimesel nõukogude okupatsiooni aastal ja sõja ajal on raske ülevaadet saada. Dokumente on säilinud vähe ja tühikuid on ka mälestustega keeruline täita, sest need on juba loomu poolest ebatäpsed ja annavad edasi pigem ajastu meeleolu kui daatumeid. Ometi on seegi tähtis olnu taastamisel.

Pole selge, kuhu paigutati pärast usuteaduskonna sulgemist ristiusu arheoloogilise kabineti ja usuteaduskonna seminariraamatukogu varad. Võib-olla viidi need Veski tänavale korporatsioon *Livonia* majja, kuhu oli koondatud teisigi likvideeritud asutuste, ühingute ja üliõpilasorganisatsioonide raamatukogusid. Kuna (pea)raamatukogu fondide kasv oli sel ajal väga järsk, suudeti üksnes alustada üleantud kirjanduse arvelevõtmist ja kataloogimist.⁴

Kõik Tartu erinevates kogudes olnud usuteaduslik kirjandus ilmselt ei olegi säilinud. Tagasitoodavaid raamatuid korraldades juhtus mu kätte vaid üks Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi (AUS) templiga raamat. See pani huvi tundma, kuhu jäid seltsi raamatud. Küsisin seda 1940. aastal ülikooli lõpetanud teoloogi ja hilisema EELK Usuteaduse Instituudi õppejõu Evald Saagi käest. Ta arvas, et osa AUS-i raamatuid põles sõja ajal ära Tartus Peeter Põllu majas⁵ ja osa, mis oli viidud endisesse Karskusseltsi majja (praegu ülikooli majandusmaja), hävitati.

Küll aga on säilinud hulk usuteadlaste seltsi *Theologischer Verein* raamatuid. See oli aastakümneid Tartus tegutsenud selts, kuhu kuulusid luteriusulised üliõpilased mitmest rahvusest ja mis oli enne I maailmasõda Venemaal elavate luteriusuliste üliõpilaste, resp. vilistlaste koondajaks. Hiljem, Eesti Vabariigi ajal, oli see sakslastest teoloogiaüliõpilasi ja teolooge koondav ühendus, kandeski 1938. aastast nime Saksa Teoloogiline Selts. Seltsi väärtuslikemate varade hulka kuulus mitmetuhandeköiteline usuteaduslik raamatukogu.⁶

Et kristlus on raamatureligioon, on usuteaduslikul kirjandusel teoloogide ettevalmistamisel väga tähtis osa. Nii on vaadeldavate raamatute saatus otseselt seotud ka teoloogilise kõrgharidusega.

Jätkamaks luterlike kirikuõpetajate ettevalmistamist loodi 1940. aasta septembris EELK juurde Usuteaduse Instituut.⁷

Kui Saksa okupatsiooni ajal 1942. aasta sügissemestril ülikool täies ulatuses taas tööd alustas, siis moodustas erandi ainult usuteaduskond, mille tegutsemisluba polnud veel saadud.⁸ Pikkade läbirääkimiste tulemusel saavutati lahendus, mis küll ei vastanud teaduskonna ega ülikooli soovidele, kuid andis tegeliku töö võimalused. Usuteaduskond lahutati

³ EAA, f. 2100, nim. 5, s. 43, l. 331.

⁴ Trikkant, L. Tartu ülikooli raamatukogu aastatel 1940–1945 // TRÜ Toimetised. Tartu, 1977. Vihik 432. Lk. 8.

⁵ Peeter Põllu maja asus Munga tänav 2 ja selles olid usuteaduskonna ruumid ning arstiteaduskonna dekanaat. Maja põles maha 1941. aasta juuni lahingutes (vt. Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982 / toim. K. Siilivask. Tallinn, 1985. Lk. 179).

⁶ TÜR KHO, f. 97. s. 17, l. 40.

⁷ Meenutusi Usuteaduse Instituudi algusest // EELK juubelialbum. Tallinn, 1996. Lk. 6. (EELK Usuteaduse Instituudi Toimetised ; 9).

⁸ Kauri, H. E. V. Tartu Ülikool okupatsioonide ajal // Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. Stockholm, 1962. Kd. 10. Lk. 53.

vormiliselt ülikoolist ja võis töötada Usuteaduse Instituudi nime all. See oli tegelikult usu-teaduskonna uus nimi, kõik muu jäi endiseks.⁹ Usuteaduse Instituut asutati/avati 15. veebruaril 1943 ja juhatajaks määrati professor Johan Kõpp.¹⁰

Tolleaegsest raamatute liikumisest saab aimu vaid mõnest säilinud dokumendist. Ühel neist on kirjas teosed, mis puuduvad 15. mail 1943 ülikooli pearaamatukogu poolt usu-teaduskonna seminari raamatukogu üleandmisel Usuteaduse Instituudile.¹¹ Teine paber teatab, et 1. oktoobril 1943. a. "Tartu Ülikooli Raamatukogu poolt on IIIA ja IIIB osakond (Käsikogu. Usuteadus) deponeeritud Tartu Ülikooli Usuteaduse Instituudi valdusesse".¹² Üleandja oli raamatukogu juhataja F. Puksoo ja vastuvõtja instituudi juhataja asetäitja J. Kimmel. 1943. aasta sügisest on säilinud F. Puksoo kiri ülikooli rektorile, milles ta kirjeldab Usuteaduse Instituudi loomisega tekkinud olukorda. Selgub, et endise usuteaduskonna seminariraamatukogu ja ristiusu arheoloogia muuseumi raamatukogu läksid üle instituudile. Samuti deponeeriti peakogust instituudile umbes 1500-köiteline käsikogu. Viimase kohta leiab F. Puksoo, et see jääks seni instituudi kasutusse, kuni pearaamatukogu saab ruume juurde. Ülejäänud usuteaduslikku kirjandust säilitatakse pearaamatukogus, sest nende vastu tunnevad huvi ka filosoofiateaduskonna õppejõud ja üliõpilased.¹³ Ülikooli juures asuva Usuteaduse Instituudi tegevus katkes koos Saksa okupatsiooni lõppemisega 1944. aastal.

Edasisest saab teada raamatukogu direktori K. Weltmanni kirjast 1948. aastal. Selles on kirjutatud: "1944. aasta suvel on Rõngu kiriklasse viidud osa TRÜ Raamatukogu ja endise Usuteaduskonna Seminari raamatuid. Kuna sinna viidud raamatud kuuluvad erisäilitamise fondi, siis ei toodud neid ruumi puudusel varem Tartu tagasi. Rõngust saadud andmeil on käesoleva aasta juunikuu viimaseil päevil raamatute hoiukoha ukсед olnud avatud ja võõrad isikud on võinud käia raamatute hoiukohas." Järgnevalt palutakse kirjas ülikooli transpordiosakonnalt autot, et osakonnajuhataja M. Sõštšikov võiks Rõngus käia ja edaspidiseks vastavaid korraldusi teha.¹⁴ Need on ilmselt viimased dokumenteeritud jäljed Rõngu kiriklas olnud raamatutest. Vahepeal muutunud olud ühiskonnas (1949. aasta küüditamine) ja uued ülesanded raamatukogus jätsid sealsed raamatud tähelepanu alt välja.

Pole teada, kes raamatud Rõngu evakueeris, kuid küllap oli selleks Saksa okupatsiooni aegne Usuteaduse Instituut. Raamatukogu 1944. aasta evakueerimist kajastavate materjalide hulgas neid ei nimetata. Sealt edasi Tallinnasse viis raamatud juba EELK Usuteaduse Instituut. Moraalse õigustuse selleks andis 1946. aastal EELK konsistooriumi poolt kinnitatud *Usuteaduse Instituudi seadlus*, mis ütleb, et Usuteaduse Instituut on endise Tartu ülikooli usuteaduskonna otsene õigusjärglane.¹⁵ 1994. aastal ilmunud intervjuus kõneleb E. Saag sellest, et ülikooli raamatukogu teoloogilist kirjandust viidi Tallinnasse Toompeale, pärastise konsistooriumi hoone keldrisse ja pööningule, kust osa peideti hiljem Toomkiriku torni.¹⁶ Tundub, et siin on tegu just Rõngus olnud raamatutega. Millal see toimus, pole enam

⁹ *Ibid.* Lk. 55.

¹⁰ EAA, f. 2100, nim. 2, s. 462, l. 276.

¹¹ TÜR KHO, f. 55, nim. 3, s. 132, l. 16.

¹² TÜR KHO, f. 55, nim. 3, s. 132, l. 29.

¹³ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 12, l. 115.

¹⁴ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 131, l. 74.

¹⁵ Kasemaa, K. EELK Usuteaduse Instituudist // Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Tallinn, 1985. Lk. 61.

¹⁶ Treimann, H. Silmast silma : [intervjuu E. Saagiga] // Eesti Sõnumid. 1994. 6. aug., nr. 108. Lk. 9.

võimalik kindlaks teha. Küsitlesin E. Saagi Rõngu kiriklas olnud raamatute asjus. Ta mäletas, et raamatuid viidi sealt Tallinnasse pikema aja jooksul, sõltuvalt sellest, kuidas saadi autot. Ta arvas, et veel 1950-ndate aastate algul võis Rõngus usuteaduslikku kirjandust olla. Ka ülikooli raamatukogus ei olnud usuteaduskonna raamatukogu teema päriselt päevakorrast maha võetud. 1956. aasta augustis on direktor Aimi Hiir olnud Tallinnas usuteaduskonna raamatukogu asjus.¹⁷ Kahjuks pole teada, mida arutati või milles kokku lepitati.

Sõjajärgsel ajal kasutati Tallinna viidud raamatuid võimaluse piires EELK Usuteaduse Instituudi õppejõudude ja üliõpilaste poolt. Raamatukogu paiknes Toompeal EELK konsistooriumi hoone ühes tiivas. Neisse kahte tuppa ei mahtunud kaugeltki kõik instituudile kuulunud raamatud. Seepärast oli seal valdavalt uuem õppekirjandus ning varem ülikoolile kuulunud raamatud jäid (küllap ka julgeoleku kaalutlusel) Toomkiriku torni.

Kui 1991. aastal taastati Tartu ülikooli juures usuteaduskond, kerkis üles küsimus ka ülikooli raamatukogule kuuluva kirjanduse tagastamisest. Esimeseks oluliseks tähiseks selles ligi 10 aastat kestnud protsessis oli EELK peapiiskopi Kuno Pajula kiri 1992. aasta 11. detsembrist TÜ rektorile J. Kärnerile, milles teatakse, et "EELK XXIV Kirikukogu ... jõudis seisukohale, milles peetakse võimalikuks ja vajalikuks tagastada ... ülikooli raamatukogust 1940. aastal meile toodud raamatud".¹⁸

Tagastamise protsess siiski ei edenenu, hoolimata sellest, et oluliselt paranes võimalus saada ülevaadet ülikoolile kuuluvatest raamatutest. Nimelt sõlmiti 1993. aastal Usuteaduse Instituudi ja Rahvusraamatukogu vahel leping, mille alusel Rahvusraamatukogu andis instituudi raamatukogule 25 aastaks tasuta kasutamiseks eraldatud osa hoidlast ning kaks tööruumi oma uues hoones Tõnismäel. Sama aasta lõpul alustas instituut raamatute ületoomist Toomkiriku pööningult ja väikeste partiidena arvelevõtmist. Kuna tegemist oli säilitusprobleemide ja kahjustatud trükistega, siis kaasati töösse Rahvusraamatukogu restaureerimisosakonna raamatuhügieeni sektori juhataja Malle Eisen. Tema esialgne kohustus kontrollida hoidlasse paigutatavaid raamatuid kasvas üle konserveerimisalaseks koostööks. M. Eisen meenutas, et kui raamatud Toomkirikust päralt jõudsid, leidis ta nende vahelt nii pudelikorke kui ka linnusulgi. Toomkiriku tornis asunud trükiste puhastamine, desinfitseerimine ja paigutamine Rahvusraamatukogu hoidlasse tähendas nende päästmist enneaegselt hävingust. See töö sai võimalikuks tänu Eesti Kultuurkapitali toetusele. Nii hoolitses Usuteaduse Instituut 1990-ndatel aastatel küll raamatute säilimise eest, kuid nende Tartu tagasi saatmisega ei kiirustanud. Arhiividokumentidele selles küsimuses ei saa viidata, sest läbirääkimised toimusid põhiliselt telefoni teel ja suuliselt.¹⁹

Pikaks veninud tagastamisprotsess käivitus aktiivselt 1999. aasta sügisel, kui Usuteaduse Instituudi nõukogu otsustas tagastada ülikooli raamatukogule kuulunud trükised. Usuteaduse Instituudi poolt tagastatud raamatutele lisatud kaaskirjas on öeldud: "Peame oluliseks liita hinnaline vanaraamatu kogu ülikooli raamatukogu fondiga ja teha see lugejatele kättesaadavaks. Tulenevalt Tartu Ülikooli Raamatukogu spetsiifikast oleme veendunud, et ülikooli raamatukogu tagab Tallinna Toomkirikus hoitud kirjavara säilimise tulevastele põlvedele."²⁰

¹⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 323, l. 78.

¹⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 1646, l. 5.

¹⁹ M. Ermeli suulistel andmetel.

²⁰ Kirja koopia autori valduses.

Eelpool nimetatud otsus tähendas, et esmalt tuli Tartu Ülikooli Raamatukogu ja usuteaduskonna seminariraamatukogu märgistusega trükised välja otsida Rahvusraamatukogu hoidlasse toodud kirjanduse hulgast. Selleks kulus oktoobris 1999 viis päeva ja veel sama palju järgnevatel kuudel. Usuteaduse Instituudi kogu sisaldas ka omaaegse Kirikuõpetajate Raamatukogu, 1940. aastal likvideeritud kristlike seltside, erakoolide, Eestist lahkunud baltisakslaste ja kirikuõpetajate raamatukogusid. Seega ootas Tallinnas ees rohkem kui 20 000 trükist, mis olid osaliselt arvele võtmata ja millest vaid neljandik oli kataloogitud. Leidmaks nende hulgast ülikooli märgistusega trükiseid, tuli kõik raamatud üksshaaval läbi vaadata. Koos Usuteaduse Instituudi raamatukogu juhataja Aivi Maandiga seda tehes kogesime, kui keeruline on vahel määrata, kellele raamat on kuulunud. Kokku sai pakitud ja Tallinnast Tartusse toodud 120 kastitait raamatuid. Muu hulgas jõudsid Tartusse tagasi ka raamatud, mis 1970.–1980. aastatel saadeti ülikooli raamatukogu reservfondist vahetusena EELK Usuteaduse Instituudile.

2000. aastal viidi Rahvusraamatukogust ära ka Usuteaduse Instituudile kuulunud raamatud ja liideti need instituudi raamatukogu ligi 50 000 trükist sisaldava fondiga endises Tallinna Pühavaimu kiriku seegihoones.

Olulisim osa tagasi jõudnud kogust on saksa- ja ladinakeelne teoloogiakirjandus, kuid on ka filosoofia- ja keeleteaduse alaseid teoseid. Raamatud pärinevad 18.–20. sajandist. Kogus on ajalooliselt huvitavaid köiteid H. Laakmanni ja C. Ungeri köitekojast ning tuntud kiriku- ja kultuuritegelaste autogramme ning ekliibriseid sisaldavaid raamatuid.

Perioodikast on mitmete saksa- ja prantsuskeelsete ajakirjade aastakäike: *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, *Zeitschrift für systematische Theologie*, *Theologisches Literaturblatt*, *Revue biblique*, *Theologische Rundschau*. Kaht viimast ajakirja tellib raamatukogu ka praegu. Palju on raamatuid patristika alalt. Olulisemad sarjad on *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten 3. Jahrhunderte*, *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, *Bibliothek der Kirchenväter*, *Medii aevi Bibliotheka Patristika*.

Kirikuloolistest sarjadest võib nimetada *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* ja *Archiv für Reformationsgeschichte*. Üks olulisemaid sarju on *Vitae sanctorum*. Kahjuks oli osa neist köidetest halvas seisukorras. Leidub ka Tartu Ülikooli usuteaduskonna õppejõudude uurimusi ja usuteaduskonda käsitlevaid töid. Piibli eksegeesi ja dogmaatika alased raamatud aitavad saada ülevaadet teoloogia ajaloost.

Ülikooli raamatukogus oli vahepeal rännanud raamatute kataloogisedelid alles hoitud ja need liideti nüüd kataloogi. Raamatud, mille kohta sedeleid ei olnud, kataloogiti elektronkataloogi ESTER. Sedelkataloogis olnud raamatuist jõudis tagasi ligikaudu kolmandik.

Selle kogu tagasijõudmine Tartu Ülikooli Raamatukokku annab nii raamatukogule kui ka usuteaduskonnale tagasi osa tema ajaloost.